

Gellény Krisztina – Margóczy Katalin*

Jövőkereső párbeszéd a múlttal

Intergenerációs szolidaritás és ökoszisztéma szolgáltatások
a székely falutörvényekben

Korunk égető környezeti és egyéb válságainak kezelésére a legáltalánosabb megoldáskeresés a fenntartható fejlődés témakörében összegződik. Ez az írás azt vizsgálja, hogy a mai fenntartható fejlődésről, a fenntarthatóságról szóló elképzelés nyomait vajon megtaláljuk-e korábbi kultúrákban, mint például a középkori székely falvakban, amelyekről Imreh István könyveiben részletes adatokat találunk. A közelmúltban elvégeztük a székely falutörvények ökológiai szempontú részletes elemzését. Úgy gondoljuk, hogy a feltárt képet érdemes összevetni a fenntarthatóságról alkotott mai elképzeléssel.

A „klasszikus” értelmezés szerint *„a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen generációk szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk szükségleteinek kielégítését”*. (WCED, 1987) Az ún. „háromlábú szék” elmélet szerint (Hasna, 2007) a fenntarthatóság három pillére a gazdaság, a természet és a társadalom, úgy kell tehát fejlődni, hogy prosperáljon a gazdaság, közben ne károsodjon a természet, és ne keletkezzenek társadalmi problémák, a meglévők pedig oldódjanak meg. Ebben a szemléletben az is benne van, hogy a gazdasági fejlődés megszünteti majd a szegénységet és a környezeti problémákat, mivel az a tapasztalat, hogy a szegény országokban sokkal nagyobb a természetpusztítás és a szennyezés mértéke, mint a gazdag világban.

Ennek a szemléletnek azonban súlyos hibái vannak. A legnagyobb probléma azzal van, hogy a fenntartható fejlődés klasszikus szemlélete nem határozza meg a jelen generációk számára objektíven létező ökológiai korlátot, a környezet eltartóképességét. Jelenlegi számítások szerint az emberiség által elfogyasztott javak megtermeléséhez és a hulladékok semlegesítéséhez szükséges terület, vagyis az ökológiai lábnyom már most másfélszerese a Földön rendelkezésre álló területnek (Ewing et al., 2010). A fejlődés értelmezése is ellentmondásos, nagyon gyakran egyszerűen gazdasági növekedést értenek rajta. Márpedig a gazdasági növekedés nem lehetséges a természeti rendszerek terhelése nélkül, az úgynevezett „fenntartható

* Gellény Krisztina ökológus, PhD-hallgató, Margóczy Katalin biológus, egyetemi docens, mindketten a Szegedi Tudományegyetem Ökológiai Tanszékének a munkatársai.

gazdasági növekedés” pedig nem képzelhető el a véges földi rendszer keretei között (Daly, 1992).

A fenntartható fejlődés megvalósítását szorgalmazó legfrissebb globális dokumentumot az ENSZ Fenntartható Fejlődés Csúcstalálkozóján fogadták el (UN, 2015). A dokumentumot áttekintve megállapítható, hogy nem történt lényegi változás a gondolkodásban az eredeti, ún. Brundtland jelentéshez (WCED, 1987) képest. Bár a 2015-ös csúcstalálkozón elfogadott dokumentum „világunk átalakításáról” beszél (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development), a „fenntartható gazdasági növekedést” (sustainable economic growth) megvalósítandó célnak tekinti, mégsem szerepel benne az „eltartókéesség” (carrying capacity) kifejezés, és az „alkalmazkodás” (adaptation) csak a klímaváltozással kapcsolatban kerül szóba. Nem célozza sem a Brundtland jelentés, sem a 2015-ben elfogadott ENSZ dokumentum az igények korlátozását, csak azok fenntartható kielégítését.

A fenntartható fejlődésről másképpen

A fenntartható fejlődésről való gondolkodásban a Millennium Ecosystem Assessment (2005) felfogása jelentős előrelépést jelentett, mivel az ökoszisztémát helyezte a középpontba, amelyen azt a funkcionális egységet érti, amelyben a növényi, az állati és a mikrobiális közösségek az élettelen környezettel kölcsönhatásban vannak, és határozottan kijelenti, hogy fogalmi kerete szerint az ember az ökoszisztéma szerves része. Az ökoszisztéma tehát valójában társadalmi-ökológiai rendszer (social-ecological system). A fenntartható fejlődésről is rendszerszemléleti alapon érdemes gondolkodni. Ostrom (2009) a társadalmi-ökológiai rendszerek fenntarthatóságának vizsgálatára javasol egy keretrendszert, Chapin és munkatársai (2010) pedig az „ökoszisztéma-gondoskodás” (ecosystem stewardship) stratégiát javasolják a társadalmi-ökológiai rendszerek fenntarthatóságának előmozdítására.

Gyulai (2009, 2012) részletesen kifejtette, hogy mit jelent az, ha a fenntartható fejlődés kérdését rendszerszemléleti alapon közelítjük meg. Ezek szerint fejlődésnek tekintjük a rendszer folyamatos alkalmazkodását a környezetéhez, így fennmaradásának feltétele a sikeres alkalmazkodás. Az emberi társadalom a bioszféra részrendszere, fennmaradása tehát attól függ, hogy sikeresen tud-e alkalmazkodni a befogadó rendszerhez, vagyis a bioszféra törvényszerűségeihez. Az alkalmazkodást a kultúra biztosítja, amely nem más, mint a társadalom és a környezet viszonyrendszere. A viszonyrendszernek, vagyis a kultúrának három szintje van: a strukturális szint (az épített környezet), az intézményi szint (szabályok, oktatás, igazgatás) és

az értékek szintje (a szemlélet, amivel a világ dolgait megítéljük). A fenntartható fejlődés tehát egy olyan kultúra, amely képes biztosítani a társadalom tagjainak a jól-létet, miközben a társadalom mint részrendszer, folyamatosan jól alkalmazkodik, zökkenőmentesen beilleszkedik a befoglaló rendszerbe, a bioszférába, és így hosszú távon fennmarad (Gyulai, 2009, 2012).

Elsősorban azért gondoljuk, hogy az ipari (vagy nyugati) kultúra fenntarthatatlan, mert meghaladtuk a Föld eltartóképességének határait (Ewing et al., 2010), és gyorsabban pusztítjuk/fogyasztjuk az erőforrásokat, mint ahogy azok képződnének, ez az ún. túlkapás jelensége (Gyulai, 2012). Rosszul alkalmazkodunk tehát a befoglaló rendszerhez, a bioszférához. Ha a kultúra három szintjét megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a strukturális szint már annyira túlburjánzott, hogy reménytelenné teszi a gyors és rugalmas alkalmazkodást. Gyulai (2012) szerint strukturális fogságba kerültünk. Az intézményi szintről könnyen belátható, hogy sem a jogrendszer, sem az oktatás nem a fenntartható fejlődés kultúrájának szemléletét tükrözi, de különösen ellentétes azzal a pénz jelenleg működő intézményrendszerrel. Az értékek szintjéről pedig kimutatták (NFFT, 2010), hogy az emberek többségének értékrendjében az anyagi jólét első helyen szerepel, még akkor is, ha ezt nem mindig vallják be, ez pedig ugyancsak a fenntarthatatlanság egyik hajtóereje.

Létezhet-e fenntartható kultúra?

A domináns ipari (vagy nyugati típusú) társadalom kultúrája jelenleg sem az egyetlen létező kultúra, és a múltban is sok-sok különböző kultúra működött. Több olyan beszámolót ismerünk, ahol a nyugati kultúra embere betekintést nyer egy másik kultúrába, majd teljesen más fényben látja a sajátját.

Helena Norberg-Hodge tizenhat Ladakban töltött év után írta meg *Ősi jövendők* című könyvét (Norberg-Hodge, 2011), amelyben egy olyan kultúrával ismert meg minket, amelynek tagjai láthatóan boldogok, elégedettek, és stabilan képesek megélni magas hegyi sivatagi körülmények között.

Nancy Turner feltárta, hogy Brit Kolumbia őslakosai legalább tízezer éve éltek lakóhelyük biológiai sokféleségéből, de gondozták és őrizték is azt (Turner, 2007). Élelemnek körülbelül 100 állatfajt és 150 növényfajt használtak, további 300 növényfajt gyógyításra, 100 fajt egyéb célokra, összesen körülbelül 400-500 fajt. Az első európaiak el voltak képedve az őslakosok által használt és gondozott (de természetesen látszó) táj szépségétől, halban, vadban, ehető bogyókban, gyökerekben és egyéb forrásokban való gazdagságától.

Jiang Rong (2008) *Farkastotem* című könyvéből megtudhatjuk, hogy Belső-Mongólia nomád állattenyésztői milyen részletesen ismerték a puszta táplálkozási hálózatát, az élőhelyek éves dinamikáját, milyen szabályrendszer szerint alkalmazkodtak hozzá és tartották fenn magukat.

Nemcsak távoli tájakon találunk azonban ilyen példákat, hanem a Kárpát-medencén belül is, és nemcsak a középkori székely falvakban. Babai Dániel és Molnár Zsolt szerint a Keleti-Kárpátokban lévő Gyimesek első telepesei meglepően rövid idő alatt, és alig két-száz évvel ezelőtt teljesen átalakították a tájat, kivágták a fenyőerdők jelentős részét (Babai et al., 2014). Képesek voltak azonban az erdők helyén egy jól működő gyepgazdálkodási rendszert kialakítani, amelynek mintegy melléktermékeként alakultak ki az Európa legfajgazdagabb élőhelyei között számon tartott gyimesi hegyi kaszálók. Saját vizsgálataink szerint a Kolozsvártól nyugatra elterülő Kalotaszeg mai lakói is részletes ismeretekkel rendelkeznek a gépek és vegyszerek nélküli mezőgazdasági módszerekről. Az igaerő igénye szükségessé tette megfelelő mennyiségű legelő és kaszáló fenntartását, hogy legyen mivel táplálni az állatokat. A nyomásos gazdálkodás biztosította a talaj termőképességének fennmaradását. A szántóföldekre rendszeresen kihordott istállótrágyában benne voltak a kaszálóréteken gyűjtött és télen feletetett szénában lévő növényi szaporítóképletek. Így a felhagyott vagy pihentetett szántókon nagyon hamar megjelentek a természetes flóra fajai, és az életközösség hamar regenerálódott (Margóczy et al., 2015).

A fenti példák arra engednek következtetni, hogy valószínűleg a fenntarthatóság már sokszor és sokfelé megvalósult. Van tehát hová visszanyúlnunk, tanulhatunk a példákból, még akkor is, ha egyiket sem lehet a mai globális válság megoldására kész receptként alkalmazni. Ilyen példával szolgál a 16–19. századi székely falvak lakossága is (Imreh, 1973, 1983; Imreh–Pataki 1992), amely társadalom – saját szabályrendszere felállításával – a természeti erőforrások hosszú távon fenntartható használatára törekedett (Molnár et al., 2015). A fenntarthatóság megvalósulásának vannak azonban feltételei. Az előbb említett példák sem valósulhattak meg bármilyen minőségű, bármekkora területen, bármilyen létszámú embercsoport esetén. Erre a kérdésre még visszatérünk az utolsó fejezetnél, amikor igyekszünk a tanulságokat összegezni, de előbb folytassunk párbeszédet a múlttal, ismerkedjünk meg a rendtartó és törvényhozó középkori székely falvak világával.

Párbeszéd a múlttal

A középkori székely falu egy önszabályozó társadalmi rendszernek tekinthető (Imreh, 1973, 1983). Az önszabályozás lehetőségének pedig nagy szerepe van a társadalmi-ökológiai rendszer fenntarthatóságának megvalósításában (Ostrom, 2009).

Képzeljük most el, hogy mit kérdeznénk egy középkori székely falu lakosától, ha arra lennénk kíváncsiak, hogy a társadalmi-ökológiai rendszer, amiben ő él, fenntartható-e. Milyen szabályrendszer alapján élnek, az figyelembe veszi-e a falu határának eltartóképességét? Megjelenik-e az intergenerációs szolidaritás és az ökoszisztéma-szolgáltatások fogalma a székely falutörvényekben? Hogyan biztosították a szabályok betartását, külső hatások nem írták-e felül azokat? Ezen megfontolások alapján a következő öt kérdésre keressük a választ az Imreh István által feltárt középkori székely falutörvényekben: (1) Lehatárolható-e az a terület, amelyből tartósan képes megélni a falu lakossága? (2) Milyen szabályok szerint éltek a közösségek? (Igazságosak és betarthatóak-e?) (3) Ki és hogyan vigyázott arra, hogy a közösség tagjai a szabályoknak megfelelően viselkedjenek? (4) Mik a legfontosabb értékek a közösségek számára? (5) A falu önrendelkezését megzavarták-e külső hatások, például birodalmi rendelkezések?

A továbbiakban megpróbálunk válaszokat találni ezekre a kérdésekre Imreh István könyveiben, amelyekben összegyűjtötte, feldolgozta és hozzáférhetővé tette a középkori székely falutörvényeket (Imreh, 1973, 1983; Imreh–Pataki, 1992).

Imreh István Sepsibodokon nevelkedett történész munkái feltárják és értékelik a székely faluközösség évszázados mindennapjait, értékrendjét a közösségek falutörvényein keresztül. A történész szávaival élve, *„a falujegyzőkönyv az eddig legsűrűbb homály borította paraszti mindennapoknak a naplója; olyan még kiaknázatlan írásbeli emléke a múltnak, amelyben a határőrkatoná, a szabad székely vagy a jobbágy saját kezűleg örökíti meg értelmes rendre törekvő életét”* (Imreh, 1973). A rendtartó székely falu (1973), valamint a Törvényhozó székely falu (1983) című könyvekben Imreh István ezeket a „paraszti naplókat” gyűjti csokorba és értékeli, míg a Kászonszéki krónika (1992) című könyvben egy székely szék falvainak intézményeiről, gazdasági szerveződéséről, a faluközösség mindennapjairól, életéről ír, mely monográfia tanulmányozása jelentősen hozzájárul a székely falutörvények világának megértéséhez.

*Lehatárolható-e az a terület, amelyből
tartósan képes megélni a falu lakossága?*

A székelyföldi mezőgazdaságban a paraszti gazdálkodásnak jutott jelentősebb szerep. Mindenekelőtt kevés volt a nagy földesúri birtoküzem. A meglévők fejletlenebbek voltak, és ennek az volt a következménye, hogy a korszerű majorsági árutermelés nem emelkedett a székely szabadparaszti és jobbágyi fölé. A nemesúri gazdaságok nem váltak mintává, és a hagyományos formák szétrobbanásában vagy lassú megváltoztatásában sem játszottak számottevőbb szerepet. Javuló szintű, helyenként igen szép haladást elérő, de egészében tradicionális mezőgazdaságról szólhatunk tehát, amely a természeti gazdálkodás sok vonását viseli magán, és az önellátás elvét sem adja még fel (Imreh, 1983, 146. o.).

Székelyföldön a dologtevés színtere főleg a falu határa. A munkavégző alapegység a család, az egész termelőszerkezetet egybefogó alakulat pedig a faluközösség. Határunkban nem minden területet osztottak meg a falvak között: marad olyan is – zömmel a havasok –, amelyhez minden egyes település jogot formálhat. A kezdeti földbőség nem tette szükségessé azt sem, hogy az egy-egy hegycsoport, havasi erdő-legelő együttes környékén elhelyezkedő települések szigorú határvonalakkal válasszák, különítsék el a használatba vett erdő-, legelő-, kaszálóhelyeket. Ez több falu osztatlan „köz élő földje”, „ország szabadja” maradt. A közös használatra utalnak a „Kő mögött való nagy közös erdő”, a „székely erdő”, a „hét község havasa”, a „Kilenc falu erdeje”, „háromszéki Hatod” elnevezések is. A 18. század végén megérlelődött az az óhaj, hogy a széki közbirtokot kisebb falusi köztulajdoni formákra redukálják, de úgy, hogy még így se válhasson az erdő „földre” örökös elidegeníthető egyéni jussá (Imreh, 1983, 147–152. o.). A közföld használatára jogosító szabadság egyben a közösségi kötöttségek forrása (Imreh, 1983, 158. o.).

A kezdeti földbőség és alacsony népességszám idején nem volt szükség szigorú szabályozásokra, ám a népesség folyamatos növekedése miatt és az erőforrások túlhasználásának megelőzése érdekében a faluközösségeknek szabályozniuk kellett a tájhasználat módját. A törvényhozó székelyek változatos módon értékelték az irtást és a foglalást. E műveleteket aszerint minősítették, hogy ki, mikor, hol és milyen célra szakított vagy sajátított ki magának a falu közjavaiból. Egyesek a falu könnyen megművelhető területeit, a szénafűtermő részeket, legelőket vették el. Ezt a kisparaszti – a készből történő – közföld-kisajátítást, -birtoklást elítélték, és a tetteseket büntették. A megművelhető terület kiterjesztését szolgáló, a kaszálót, szántót gyarapító erdőirtást észrevehetően másként ítélik meg a falvak, mint a legelőt szolgáló erdőirtást. Ahogy maguk is mondják, „*mivel vadnak*

irtásink is, kit csináltunk sok munkánkkal, szántóföldet vagy szénarétet, ezeket osztásra nem bocsátottuk” (Imreh, 1983, 179–180. o.). Az 1808-as számadások szerint számba véve az erdők állapotát, Udvarhelyszéken 32 olyan falut említenek, ahol a falu még irthat erdeje kárára, 70 olyat, amelynek még van erdeje, de nem irthat, és végül 26 erdőben már túl szegény települést sorolnak fel (Imreh, 1983, 179. o.). A faluközösségek tehát maguk korlátozzák a foglalást, irtást: mindig az adott hely adottságai és főként korlátai, valamint az adott igények alapján mérlegelik azt, hogy ki, mikor és hol irthat erdőt szántóföldnyerés céljából. Tudják tehát, hogy közös döntés szükséges, *„a nemes szék híre és engedelmé nélkül az szabad erdőt irtani, ásni, égetni és vájni oly véggel, hogy szántóföld, rét vagy mező legyen belőle*” (Imreh, 1983, 179. o.), nem szabad.

*Milyen szabályok szerint éltek a közösségek?
(Igazságosak és betarthatók-e?)*

A székely falvak korai rendtartásából erős „mi-tudat” sugárzik: ősi értékrendjük, normáik alapján hitük szerint kollektív jogukkal élnek, maguknak szabnak előírást, mondanak ki tilalmat, parancsolnak meg magatartásformákat, cselekvésmódokat. Mindezt mint a Falu Törvényét ismertetik el maguk és a környező világ előtt (Imreh, 1983, 31. o.). Szemben a korra általános nyugat-európai formával, ahol a földesúr kötelezi szabályok megtartására jobbágyait, a székely falutörvényeket a teljes falu (nemes, szabad és jobbágy) alkotja: közakarattal határoznak dolgaik felől, mindannyian, akik akaratukat kinyilvánítják, és az együttesen vállalt törvények megtartására is mindannyian kötelezettek.

Ősi törvénye a közösségnek az egymásért való felelősségvállalás is. A terhek hordozására egybefogottak közössége a kölcsönös segélynyújtás szüntelen gyakorlatában válik még összeforrottabbá. Osztoznod kell embertársad, falusfeled gondjában, bajában, segítőkészet kell nyújtjanod a rászorulóknak – talán ez volt a leglényegesebb normája a falutörvények világának (Imreh, 1983, 139. o.).

A falutörvény gazdasági kényszerből fakad, de a társadalmi (kollektív) szabadságban funkcionálhat igazán. A falutörvények a paraszti akaratot, szándékot rögzítették nemzedékről nemzedékre, amelyeket a falu írástudói vagy meghívott írástudók írtak le, de a falu közösen alkotta és hagyta jóvá. A székelyek úgy vélik, hogy egy jó falutörvény *„kellő időn át tartson és az elévülésre megkívánt időnek folyása alatt megerősödjék”*, vagyis a jognak jónak és réginek kell lennie (Imreh, 1983, 15. o.). *„Régtől fogván való rendtartás”*-ra, *„eleink bévetett szép rendelés és régi törvény”*-ére, *„az azelőtt való régi öregatyáink constitutiójá”*-ra, *„a régi eleink reánk deveníált szokás”*-ra

többször hivatkoznak (Imreh, 1983, 16. o.), hiszen mind a közönséges társaságnak, mind a falubeli lakosoknak megmaradása az jó rendtartásuktól függ (Imreh, 1983, 23. o.). Indokolt esetben azonban a székely faluközösség nem riad vissza a változtatástól vagy akár új törvények írásától sem. 1837-ben a mártonfalviak ezt írják: *„Hanem változók az emberi gondolatok, változnia kell a törvényeknek is, s az idők szelleméhez szükséges azokat alkalmaztatni. E célból indult ki közönségünk, ezért kellett elődeinkről ránk maradt törvényeket változtatni s a nem tetszők helyett újokat alkotni...”* (Imreh, 1983, 17. o.).

A közjavakért, jogosultságokért, valójában az anyagi ellátottságért, bőségért, a társadalombeli hatalmi helyzetért állandó küzdelem folyt. *„Némelyek a falu határába privát helyeket kerttel bírván, onnan a tilalmas határokbá, gabonákba sok kárt tétetnek. Hogyha ezeknek kertjüket nem törvényesnek vagy éppen résesnek találja a kertjáró bíró és esküdtség mindenkor megzálogtassa és büntesse 3 magyar forintig.”* (1824, Árkos) *„Valamely ember barmait és lovait szánszándékkal másnak kárára hajtsa étetni, az olyan ember minden marhájától fizessen három Rforintokat¹; mégis ami kárt tett, azt mindjárt megbecsülés után megfizesse.”* (1838, Csíkjenőfalva) Ám a határrendtartások és a falutörvények rendkívül összeszövődött és gondosan egységbe szervezett termelési programot tükröznek. A faluközösség előre meghatározza, hogy a székely melyik határrészben mit termelhet, mikor kell bizonyos talajelőkészítő munkákat elvégeznie, a szántóföldeknek, szénafüveknek mikor melyik részét tilalmazzák számára, s mikor szabadítják fel a legeltetés céljaira. A faluközösség célja például, hogy lehetőleg minél jobban visszaszorítsa a több kártétel lehetőségét rejtő egyéni legeltetést. A csordába gyűjtött állatok legeltetése ráadásul sokkal könnyebben szervezhető és kivitelezhető is (Imreh, 1983, 191., 206. o.). Nem tiltják, csak szabályozzák a munkavégzés során alkalmazott jószág legeltetését: *„Aki dologra megyen mezőre, rétre, kaszálni, gyűjteni vagy aratni, ha megcövekelhető a marhája, cövekre üsse... Ha pedig kár lenne miatta a marhás ember büntetődjék den. 25², a kárt is fizesse meg.”* (1733, Papolc)

A székely faluközösség tagjának igazodnia kell tehát, vállalva a függőséget. A döntéshozataltól személy szerint megfosztott ember azonban egyik ihletője a közakarattal fogalmazott határozatnak (Imreh, 1983, 191. o.). Felismerték, hogy a közösen megalkotott falutörvények betartása nélkül szükségleteiket csak rövid távon elégíthetnék

¹ A szó szerinti hivatkozásban szereplő Rforint kifejezés a kor egyik fizetőeszközére, a rajnai forintra utal.

² Az eredeti szövegben szereplő „den. 25” kifejezés a kártétel fejében fizetendő 25 dénárra utal.

ki, és tudták, hogy a törvényeik megszegése komoly következményekkel jár: *„néhai őseinktől reánk maradott avassaink és mindenémű bükkös erdős bérceink régi törvényeinknek ellenére csaknem a végső pusztulásra jutottanak. Úgy, hogy ha előre nem gondoskodnánk, nemcsak az épületbéli szükséges fáinkot, de még tűzifánkot is bajoson szerezhethők meg”* (1824, Árkos). Az ilyen pusztulások megelőzése és – ahogy azt a fenti idézet is igazolja – gyakrabban a pusztítások megszüntetése érdekében alkották és tartották be falutörvényeiket a székelyek. Fontos ugyanis hozzátenni, hogy a falutörvények megalkotását a legtöbb esetben az ökoszisztéma-szolgáltatásokban jelentkező negatív változás, általában a faluközösség által tapasztalt hiány generálta. Ezt bizonyítja az is, hogy az olyan tevékenységek, amelyek nem okoztak a székely ember számára negatív hatásokat, annak szabályozására nem volt szükség (Molnár et al., 2015). Tudjuk például, hogy a vizsgált falvak környékén nagy területet foglaltak el a fenyvesek, és nyilván használták is azokat. Éppen nagy kiterjedésük, bő rendelkezése állásuk miatt azonban nem volt szükség a fenyőerdő használatának szabályozására.

Ki és hogyan vigyázott arra, hogy a közösség tagjai a szabályoknak megfelelően viselkedjenek?

Noha a székely falutörvények megalkotását a közösség minden tagja fontosnak érezte, az egyéni érdekek gyakran összeecsaptak a köz érdekével, vagyis az egyén gyakran a közösen alkotott szabályokat megkerülve próbált gyarapodni. Egy-egy törvényből kiderül, hogy az egyén a legkülönbözőbb módokon – például a szekér elébe *„egyszéltiben”* fogott négy-öt marha út menti *„jóllakatásával”* – igyekezett a közvagyonból elsajátítani: *„akik marhájukat hajtják az erdőre vagy más falu határára vagy maguk privilegiumos helyire legeltetések okáért, a gabona között két marhánál többet egyszéltiben kötve szabad ne legyen hordozni; hanem egymás után fűzze, kettőnként, mind mikor járni befogja. Úgy a lovakot is gyeplőn”* (1665, Alsócsernátonfalva). Éppen ezért szükség volt különböző intézményekre az egyéni érdekeket szolgáló lopások megakadályozása, a szabályok betartatása érdekében. Nemcsak a termőre forduló szántóföldek, de a kaszálók és az erdők védelmére is szükség volt.

Könnyen belátható, hogy egy olyan termelési rendszerben, amelyben az erdő, legelő gabonatermesztésbe való befogása évszázadok kemény munkáját követeli meg, a búza és az árpa egy szem utáni hozama pedig nem több három szemnél, a vetésmező oltalmazása nagy-nagy közösségi gondot jelent (Imreh, 1983, 224. o.). A be nem kerített telkek különös veszélyt jelentettek a termő szántóföldekre és kaszálókra, hiszen módot nyújtanak a jószágnak az elbi-

tangolásra, a kártételre. Az oltszemiek 1806-os törvénye szerint „*senki is a jószágának a faluból kirúgó kaput semmi szín alatt ne tartson*”. A falut tehát kerítés övezte, és ugyancsak kerítés oltalmazta a forgórendszerben külön kiszakított határokat, sőt egy-egy felfogott szénafű szintén elkertelten állott, miként az ökörtılalmások, a legelőhelyek is.

A közösségvédelem másik, talán legfontosabb intézményrendszere a határpásztorok szervezete, amely – ha jól és tisztességgel, tehát a hagyományok rendjéhez igazodva működött – jobban betöltötte a szerepét, mint a későbbi államilag szervezett mezei rendőrség (Imreh, 1983, 231. o.). A határpásztorok rendszerint „szerre” következnek, esetleg tízesenként, „nyílvonás” szerint kezdve a sort.³ Ezt a közmunkák közé sorolható tevékenységet általában mindenkinek vállalnia kell: azt, aki visszautasítja a megbízatást, mindenütt keményen bírságotlják és rászorítják a köteleességvállalásra. A szentmihályiak 1663-ban írják: „*ha valaki falusbíróságot, eskütséget és kertbíróságot, erdő- és határpásztorságot fel nem akarna venni falu boszújában maradjon*” (Imreh, 1983, 232. o.). A határpásztorság nem irigyelnivaló foglalatosság: éjjel-nappali állandó vigyázást követel, a rest őrizőket pedig szigorúan bünteti a falusbíró. A termésben esett kárt – ha okozóját elő nem állíthatják – nekik kell megfizetniük. Ezért a nagy anyagi felelősségért bérfizetés, a bírságból való részesedés és hajtópénz is jár nekik. Szemerja törvénye (1771) így szól: „*A határpásztorok tartoznak mindenféle embernek mindenféle kárát megfizetni. Úgy ellenben mind falubeli, mind vidék tartozik bért a határpásztoroknak fizetni. Aki pedig bért nem ad, kárt sem fizetnek neki, sem falu, sem határpásztor.*”

Az 1800-as hídvégi rendtartás szerint „*a hídvégi erdőpásztorok hittel és esküvéssel köteleztettek arra, hogy a hídvégi erdőt szorgalmasan eljárják és megőrizzék, nehogy a hídvégi erdő továbbra is romlást és pusztulást szenvedjen*”. Az erdő védelmére is szükség volt tehát egy olyan közösségben, ahol a fa jelenti a tetőt ember és állat felett, az otthon melegét, a szükséges eszközöket. Az értékes tölgyet (*Quercus petraea*), melyet Székelyföldön cserefának neveznek, az évszázadok során számos rendtartás védi („*A cserefának levágása, minthogy legártalmasabb és veszedelmesebb kötelessége legyen az erdőpásztoroknak benn a faluban is vigyázni.*” – 1800, Hídvég). Székelyföldön ma is megfigyelhető a csereerdők védelme, erre utal egy tölgyerdő kászoni elnevezése – Tilalmaska-cseréje – is.

³ Nyílvonás során a jobbágytelkekhez állandóan ki nem szakított szántóföldeket és réteket minden esztendőben megjelölt nyíl húzása, vagyis sorsolás által jelölték ki. A kisorsolt részt nyílnak, a sorsolás alá eső földet nyílföldnek, illetőleg, mivel a falu közös jószága volt, falu közönséges földének nevezték. A nyíllak nagysága évenként és határonként változott.

Mik a legfontosabb értékek a közösségek számára?

A 16–19. századi székely a környező természeti világot úgy szemléli, mint embereltartó, családellátó, szükségletkielégítő alapot (Imreh, 1983, 158. o.). Az ökoszisztéma-szolgáltatásokra nem mint a haszon-szerzés tárgyára, jövedelemforrásra, sokkal inkább mint az életfeltételek biztosítójára, a következő generációk számára örökítendő vagyona tekintenek. Így a közösségi ember mértéktartóvá, gondossá, magát és mást korlátozóvá válik, nem csupán a józan esze, napi érdeke és haszna sarkallja, hanem a letűnt és az eljövendő nemzedékekkel szembeni sok-sok kötelezettsége is meghatározóan munkál benne (Imreh, 1993, 124. o.).

A székelyek falutörvényeiket nemcsak saját életük igazgatására, hanem a „maradéknak” is írták, állandónak és örökkévalónak tekintették őket: azért kellett törvényeket alkotniuk, hogy „*a maradváknak, a posteritásnak (utód, leszármazott – A szerk.), az eljövendő nemzedékeknek biztonságos változatlanságában oltalmat nyújtó állapotokat teremtsenek*” (Imreh, 1983, 17. o.). A törvények közös megalkotása és betartása magas fokú közösségi gondolkodást, közösségi tanulást igényel. Ez pedig csak egy olyan kultúrában valósítható meg, ahol együttműködő a tervezés, közös a felelősségvállalás és egyenlő a terhek elosztása.

A székely faluközösség számára a legnagyobb vagyont az ökoszisztéma szolgáltatásai jelentik. Ezt bizonyítja egy sepsiszentgyörgyi írnok 1786-os írása is: „*Micsoda szükséges jókat akarván az Emberi Társaságban, és micsoda hasznos légyen – mind különösen mind pedig közönségesen – az Erdőnek Conservatioja, azt megbizonyítják a mindennapi fával való élések; nevezetesen a mindennapi tűz, minket elfedező hajlékunk szükséges volta és járás- kelésre nézve elkerülhetetlenül megkévántató szükséges eszközök. Ezen, Természet ingyen való Jovaival pedig mely igen visszaéljenek a lakosok – a makktermő és épületnek való fáknak helytelenül, ideje előtt való leerdőlésekkel – a következő posteritásnak igen nagy praejudiciumára (kár, sérelem – A szerk.), nyilván vagyon.*” (Imreh, 1993, 133–134. o.)

A falu önrendelkezését megzavarták-e külső hatások (például birodalmi rendelkezések)?

A központosításhoz, az egyöntetűsített és szabadosabb életformához alkalmazkodott mai ember nehezen tudja elképzelni azt a világot, amelyben az ember mindennapjai az őt körülvevő tájjal és társadalommal mélyen összefonódtak. Az egyén több kis közösséghez szervesen kapcsolódik, ám az országos közösségi formára a lazább szerkezet jellemző, az állam így kevésbé kapcsolja magához az

egyént, ami a kis társadalmi alakulatokba történő minél könnyebb beépülést eredményezi.

Noha az erdélyi feudalizmusban sem szabad az egyén, de a faluközösség sok szempontból szabad volt (önkormányzatiság). *„Általában a libertást nagyobb mértékben jussolók faluja inkább válhatott külön kollektív szabadságjogok hordozójává, a szabad emberek települése inkább minősülhetett szabad communitássá.”* (Imreh, 1983, 30. o.) A székelyek ezzel a szabadsággal élve írták le – a helyi tájhoz és társadalomhoz adaptált módon – a falutagok kötelezettségeit, szabályait. A falutörvényíróknak a paraszti önrendelkezést, autonómiát szokásjogi gyűjteményben kellett megörökíteniük.

Székelyföldön a nagybirtok is túlnyomórészt szétszórt jellegű; általában egy-egy udvarház-mag köré csoportosított, csupán szervezetenként egybetartozó részbirtokokból, több faluba elszórt birtoktestekből, és csak ritkábban területileg is egybetartozó falvakból állott. Az erdélyi faluközösség önelvűségének tehát a birtokviszonyok és egyes területeken a rendi tagozódás sajátos jellegéből adódóan is meg kellett lennie, hiszen saját körén belül az élet számtalan funkcióját szabályoznia kellett az egyetlen és döntő hatalmú földesúr hiányában (Imreh, 1947, 4. o.).

Székelyföldön általánosan igaz, hogy a vizsgált időszakban az egyéni szabadság kicsi, ám a kollektív szabadság viszonylag nagy, a birodalmi szabályzás hatása alig érezhető. Ezáltal lehetőség van önrendelkezni és megőrizni, valamint továbbformálni az őstől örökölt szokásjogot. Az országra jellemző, hogy *„az egész tehát részekre bomlik, s ezek a részek maguk is egészek valamilyen formában. A tagozott társadalom mozaikszerűen áll össze, éppen csak hogy az alkotóelemek, a mozaikszemek kapcsolódnak lazábban, a »részek« fűződnek egymáshoz különállást őrizően, kevésbé központosítottan”* (Imreh, 1983, 27. o.). A falutörvény valójában gazdasági kényszerből fakad, de csak társadalmi szabadságban virágozhat ki igazán. Egy ilyen társadalmi rendszer lehetőséget ad arra, hogy egy közösség a saját erőforrásaik, tájuk, örökségük felett a saját, őseiktől örökölt és évszázadokon át működő, valamint a tájhoz folyamatosan adaptálódó szabályok szerint döntsön.

Mindezek alapján belátható, hogy a székelyek makacs ragaszkodása a szabadságukhoz és az autonómiához lehetővé tette, hogy több évszázadon keresztül megtartsák, folyamatosan csiszolják és a lassan változó tájhoz adaptálják a fenntartható tájhasználatot – így a fenntartható életet – lehetővé tevő falutörvényeket. A holisztikus rendszerszemlélet, az együttműködő tervezés, a közös felelősségvállalás, a terhek egyenlő elosztása, a közösségi érzés rendkívül magas

foka és a közös szabályalkotás egy jól és fenntarthatóan működő társadalmat eredményezett.

A székely falutörvények világának elmúlása

A székely falutörvények világa már a múlté. Székelyföld még a 18. század végén is a földközösség klasszikus hazája, ám a 18. század végétől, a 19. század elejétől a piac erősödése a közös földek felosztása felé sodorja a falut, *„a föld már nem munkára kötelező juss, családellátó, népfenntartó élelembázis, hanem birtoklóját – üzleties gondolatokkal, pénzszerző célokkal – a piac felé sodró tulajdon”* (Imreh, 1983, 183. o.). A növekvő piaci kereslet lassan bomlasztani kezdi az ősi szokásrendet: az öröklött kötöttségek fellazulnak, majd a polgári termelőmód és életrend világa felé haladva, az óvó, védelmező, jövőre gondoló életérzést is felváltja a csak a jelenre és a haszonra tekintő szemléletmód (Imreh, 1983, 255. o.). A piac szerepe figyelhető meg globálisan is a fenntartható erőforrás-használatok hanyatlásának egyik okaként (Johannes, 1978). Könnyen belátható, hogy ebben a helyzetben a közerdők fája egyre értékesebbé válik: a barótiak ugyan tilalmasnak mondták ki saját erdeiket, és főleg a Hatodot (amely több falu osztatlan tulajdona volt) vágták, hordták, de az 1836. évi vizsgálatkor vallják: *„oly erősen vágja, pusztítja, hogy az egész esztendőben nem lehetne két órát találni, melybe a barótiak szünet nélkül tűzi és épületre való fára ne vágnák a Hatod erdejét. Csak egy nap is ezen a jó szánúton legalább 150 szánat meg lehet számlálni”* (Imreh, 1983, 152. o.). *„A falutörvényalkotók hite szerint az erdő nem a haszonszerzés, nem a jövedelemgyarapítás forrása. Tudatukban elsősorban is úgy szerepel, mint az életfeltételek biztosítója, a kis együttélő embercsoportnak a szükségleteit fedező vagyron, amelyet a fiak, az unokák hasonló, jövedelembeli, használati jussa is terhel. Az erdő fája tehát el nem adható.”* (Imreh, 1983, 254. o.) Az alapelv ugyan irányadó marad, de nem megmásíthatatlan. A piacra való termelés felülírja az évszázadokon keresztül öröklődött szokásokat, normákat.

A 19. században néhol teljesen kiveszett, másutt végnapjait élte vagy itt-ott még mindig virágzott a szántó nyilas osztása; általában azonban maradványokban mindenütt fellelhető volt a falu földje; bővebben fordult elő a kaszáló nyilas osztása, és általános volt még mindig az erdő közössége (Imreh, 1983, 157. o.). Az utolsó falutörvényt 1846-ban alkották Szentkatolnán, majd az 1848–49-es események egy újfajta szabadságot hoztak: az egyéni földtulajdont. A mezei gazdaság rendje mégis lassan változott, s csak a századfordulón gyorsult fel az ütem (Imreh, 1983, 242. o.). Meg kell jegyeznünk, hogy falutörvény-töredékek, különböző módosítások és

megújítások – főleg a közösségi legelő és erdő kapcsán – még az ezredforduló után is megfigyelhetők (például Homoródkarácsonyfalva) és a közbirtokosság formája a legtöbb székely faluban a mai napig megfigyelhető. A közbirtokosság fogalma Európában az évszázadok során összefonódott a közös földbirtoklás hagyományával és szoros kapcsolatban volt az erdők és a legelők feletti közösségi használattal (Garda, 2002, 7. o.). A közbirtokosságok az egykor fennállott közös birtoklás osztatlan fenntartása következtében maradtak fent vagy alakultak meg. Működésüket saját maguk által alkotott alapszabály szerint folytatták, s szinte a legtöbb székely faluban – bizonyos szinten – folytatják a mai napig (például kászonszéki falvak közbirtokossága). A közbirtokosság kezeli az osztatlan közös erdő és legelőterületeket: vagyona főleg az erdőgazdálkodásból származik, melyből a közbirtokossági tagoknak részesedés jár. Kászonszéki tapasztalataink szerint az elmúlt két évtized kizsákmányoló erdőhasználata után napjainkban újra megjelennek és felerősödnek az erdő mint ökoszisztéma szolgáltatás hosszú távon fenntartható használatát célzó törekvések.

Miért omolhatnak össze fenntartható kultúrák?

A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy nemcsak a székely falvak középkori kultúrája, de a többi, előbb említett, ökológiai értelemben fenntarthatónak tekinthető kultúra sem képes örökre fennmaradni. A fenntartható és a fennmaradó kultúra azonban nem azonos. A fenntartható kultúra úgy hasznosítja az erőforrásait, hogy azok a jövő nemzedékek számára is használhatók maradnak. Versenyhelyzetben azonban éppen azok a kultúrák lehetnek győztesek (fennmaradók), amelyek erőszakosan mozgósítják a forrásaikat, gyorsan kirabolják környezetüket, majd újabb erőforrások után néznek (Gyulai, 2012).

Megfigyelhető, hogy általában erős külső hatás szükséges ahhoz, hogy az ökológiai értelemben fenntartható kultúrák összeomljanak. Az összeomlás rendszerint egy nem fenntartható, invazív jellegű, másik kultúrával való érintkezés hatására következik be. Ladak esetében a globalizáció megjelenése és a nyugati típusú fejlesztési törekvések vezettek a kultúra gyökeres megváltozásához (Norberg-Hodge, 2011). Brit Kolumbia őslakosai az európai gyarmatosítás (Turner, 2007), Belső-Mongólia állattenyésztői a kommunista modernizáció (Rong, 2008), Kalotaszeg lakói a kollektivizáció, majd a kapitalizálódás hatására voltak kénytelenek feladni hosszú ideig jól működő társadalmi-ökológiai rendszerüket (Margóczy et al., 2015).

Úgy találjuk, hogy a székely közösségek magas fokú alkalmazkodóképességüknek, valamint ökológiai tudásuknak köszönhetően

a külső rendszer gyökeres megváltozásáig (piac megjelenése) kezelni tudták a helyi táj biztosította ökoszisztéma-szolgáltatásokban beállt változásokat, valamint a külső hatások egyre növekvő nyomását. Érdekes, hogy éppen akkor, amikor a székely falutörvények világát a piaci szemlélet már erősen kikezdte (a 18. század végén), akkor fejeződött be az erdők nagyarányú gyepké alakítása a Gyimesben, és a fenntartható gyepgazdálkodási rendszer éppen akkor alakult ki (Babai et al., 2014). A székelyföldről elvándorló első gyimesi telepéseknek azonban ebben az időben a menekülés, a megmaradás és az önfenntartás volt az elsődleges. A gyimesiek fenntartható tájhasználatát napjainkban bomlik fel, ahogyan a globalizáció és többek között az EU-szabályozás hatására átalakul a gyepgazdálkodásra alapuló életmód (Babai et al., 2014; Murányi, 2011). A jelenlegi agrárkörnyezetvédelmi szabályozások egyáltalán nem, vagy csak részben segítik a biodiverzitás megőrzésében oly fontos szerepet játszó kispárcellás extenzív mezőgazdasági művelés aktív fenntartását (Babai et al., 2015).

Az összeomlás okozója gyakran a túlnépesedés, amikor az emberi közösség létszáma a rendelkezésre álló terület eltartóképességéhez képest túlzottan megnövekszik. Ilyen okok vezettek többek között a Húsvét-sziget kultúrájának összeomlásához és a maja társadalom pusztulásához (Diamond, 2009, 89–127., 161–180. o.). A középkori székely falvak lakosságát a túlnépesedés veszélye nem fenyegette, 1750-ben például Kászonszék lakossága csak 2100 fő volt, és csak a 20. század elején érte el a 7000 fős maximumot, korábban a háborúk, a járványok és az aszályok miatt a kipusztulás veszélye volt a nagyobb (Imreh–Pataki, 1992, 17.o.). Tehát a falutörvények idején még nem állt fenn a túlnépesedés veszélye. Az örökösödési jogrendet azonban úgy alakították ki, „*hogy óvják a kicsinyke földvagyont a szétporladástól*” (Imreh–Pataki, 1992, 134. o.), bár ennek a fő motivációja az volt, hogy ne kerüljön idegenek kezére a föld.

Mit taníthatnak a fenntartható kultúrák a mai ipari (fogyasztói) társadalom emberének?

Noha a jelenlegi globális problémák megoldására valóban nem lehet a székely falutörvényeket kész receptként alkalmazni, de a megoldás megtalálásában kulcsfontosságú lehet ennek az alulról építkező, törvényeit többszáz évig csiszoló közösség megoldásainak tanulmányozása, melyeket ugyan végül elsöpört a piacra való termelés, de rengeteg tanulsággal, s legfőképp inspirációval szolgálnak, megújult erőt adva ezzel az ökológiai fenntarthatóságra tekintő etikai magatartás kimunkálásához, betartásához (Vásárhelyi, 2001).

Az a tény, hogy létezhet, sőt létezett és jelenleg is létezik sokféle fenntartható kultúra, azt bizonyítja, hogy fajunknak, a *Homo sapiens*-nek nem alapvető és kikerülhetetlen hajlama környezetének kizsákmányolása. Sokan úgy vélik, hogy fajunk több százezer éven keresztül az erőforrásokat korlátlanak tekintő növekedéspárti stratégiát követett, és ezért nagyon nehéz most áttérni egy fenntartható, hosszú távon nagyjából állandó erőforrásigényű stratégiára (Jakab–Varga, 2007). Mások viszont úgy gondolják, hogy a döntően együttműködésen alapuló emberi faj megjelenését ugyanazon képességek kialakulásának köszönhetjük, melyek ma is lehetővé teszik, hogy ügyeinket közös megegyezéssel intézzük, tehát az együttműködésre való hajlam fajunkban genetikailag is meghatározott (Török, 2008).

Az együttműködésre való hajlamot azonban „ki lehet ölni” az emberekből. Jelenleg ennek a folyamatnak vagyunk a szemtanúi és elszenvedői. A globalizáció, a technikai-információs forradalom olyan eszközöket ad az emberek kezébe, melyek egyre inkább támogatják az individualizációt, a különböző közösségi létformák felbomlását. Az új technológiai eszközök torzítják, kiölik az emberekből az együttműködésre való hajlamot.⁴

Csak jól működő emberi közösség tud fenntartható kultúrát kialakítani, melynek során az egész közösségnek fel kell ismerni az alkalmazkodás során felmerülő problémákat, majd megtalálni, megtanulni és alkalmazni a lehetséges megoldásokat (Babai et al., 2014). Ilyen problémák akkor merülnek fel, ha a környezet eltartóképessége véges. *„Bizonyára volt a falvaknak valaminő optimális mérete (lélekszámban és termőföldben), amely az adott kormányzási rendszer és gazdálkodási technika mellett vidékenként a legmegfelelőbb, és ezért az emberek a túlméretezettséget önszabályzással, osztódással, új lakótelepet alkotó kirajzással akadályoztak meg.”* (Imreh–Pataki, 1992, 93. o.) Márpedig nagyon gyakran előfordul, hogy kockázatosabb és költségesebb az elvándorlás újabb források feltárása érdekében, mint a helyben lévők fenntartható használata. Ez ma, globális szinten is érvényes, hiába álmodoznak egyesek arról, hogy a tudomány és a technika lehetővé fogja tenni a Földön kívüli erőforrások felhasználását, és ez fog megoldást jelenteni a környezeti válságra.

Egy terület ökológiai eltartóképességéhez és az adott technikai színvonalhoz általában korlátos népességszám tartozik. A középkori székelyeknek a túlnépesedéssel még nem volt tennivalójuk, mivel a háborúk és járványok miatt nem volt túlszaporodás, később pedig az elvándorlás, kirajzás oldotta meg a problémát, így erre nem talál-

⁴ Kánya József lektor megjegyzése.

lunk náluk megoldást. Ma azonban olyan eszközök állnak rendelkezésünkre, amivel a globális fenntarthatósághoz szükséges születésszabályozás és családtervezés megoldható lenne, bár ennek jelenleg még sokféle társadalmi akadálya van. Ennek a kérdésnek a tárgyalása, és egyáltalán a fenntartható kultúrák létszámszabályzó módszereinek a felkutatása már túlmutat ennek az írásnak a keretein.

Fontos kérdés, hogy a falutörvényekben megismert szabályok és szerveződés miként terjeszthető ki magasabb társadalmi szintre? Ezek a szabályok faluközösségnyi méretű, egymást ismerő, egymást respektáló, együtt élő embercsoport esetén működnek. Ostrom (2005) mutatta ki, hogy az önszabályozás egyik legfontosabb feltétele az, hogy tisztán fel kell tudni ismerni, hogy kik tartoznak közösségbe, és mik azok a források, melyek fölött közösen rendelkeznek. A nagyméretű társadalmakat csak úgy lehet hatékonyan szervezni, ha azok többrétegűek. Első lépésként a szomszédos csoportoknak kell egymással egyezségekre jutniuk, majd ezek közös képviselői egyeztethetnek a többi csoport közös képviselőjével stb. (Ostrom, 2005, in. Török, 2008). Ma elsősorban a piac szabályozza az együttműködést, ami általában nem igazságos, mindenki által elfogadott, ellenőrizhető szabályok alapján működik (a profit maximalizálása nem ilyen!), ez is komoly akadálya a fenntarthatóságnak.

Minden bizonnyal a székely falutörvényekben jól megfigyelhető önrendelkezés az egyik titka a fenntarthatóságnak. Ostrom (1990) az egész világra kiterjesztett vizsgálatait azt mutatták, hogy az olyan helyi közösségek, amelyeknek lehetőségük volt az önszabályozásra a világ legkülönbözőbb területein azok évszázadokig hatékonyan és igazságosan tudtak gazdálkodni az erőforrásaikkal.

HIVATKOZÁSOK

Babai D. – Molnár Á. – Molnár Zs. (2014): *„Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát” Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben / Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes (Eastern Carpathians)*; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet; MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Budapest, Vácrátót

Babai D. – Tóth A. – Szentirmai I. – Miró M. – Máté A. – Demeter L. – Szépligeti M. – Varga A. – Molnár Á. – Kun R. – Molnár Zs. (2015): *Do conservation and agri-environmental regulations effectively support traditional small-scale farming in East-Central European cultural landscapes?*; *Biodiversity and Conservation* 24 (13), 1–23.

- Bartlett, L. J. – Williams, D. R. – Prescott, G. W. – Balmford, A. – Green, R. E. – Eriksson, A. – Valdes, P. J. – Singarayer, J. S. – Manica, A. (2015): *Robustness despite uncertainty: regional climate data reveal the dominant role of humans in explaining global extinctions of Late Quaternary megafauna*; *Ecography* 39 (2), 152–161.
- Bölöni J. – Molnár Zs. – Horváth F. – Illyés E. (2008): *Naturalness-based habitat quality of the Hungarian (semi-)natural habitats*; *Acta Botanica Hungarica* 50 (Suppl.), 149–159.
- Chapin, F. S. – Carpenter, S. R. – Kofinas, G. P. et al. (2010): *Ecosystem Stewardship: Sustainability Strategies for a Rapidly Changing Planet*; *Trends in Ecology & Evolution* 25 (4), 241–249. https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/9774650/Clark_EcosystemStewardship.pdf (2017. január 31-i állapot szerint)
- Daly, H. (1996): *Beyond Growth: The economics of sustainable development*; Beacon Press, Boston
- Diamond, J. (2009): *Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*; Typotex Kiadó, Budapest
- Ewing, B. – Moore, D. – Goldfinger, S. – Oursler, A. – Reed, A. – Wackernagel, M. (2010): *The Ecological Footprint Atlas 2010*; Global Footprint Network, Oakland
- Garda D. (2002): *A székely közbirtokosság I.*; Státus Könyvkiadó, Csíkszereda
- Gyulai I. (2008): *Kérdések és válaszok a fenntartható fejlődésről*; Magyar Természetvédők Szövetsége, Budapest, <http://www.nfft.hu/dynamic/ffvalaszok.pdf> (2017. január 31-i állapot szerint)
- Gyulai I. (2012): *A fenntartható fejlődés*; Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány, Miskolc http://www.mtvosz.hu/dynamic/fenntart/a_fenntarthato_fejlodes.pdf
- Hasna, A. M. (2007): *Dimensions of sustainability*; *Journal of Engineering for Sustainable Development: Energy, Environment, and Health* 2 (1), 47–57.
- Imreh I. (1947): *Székely falutörvények*; Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár
- Imreh I. (1973): *A rendtartó székely falu*; Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Imreh I. (1983): *Törvényhozó székely falu*; Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

- Imreh I. (1993): *A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban*; in. R. Várkonyi Á. – Kósa L., Várkonyi G. (szerk.): *Europa híres kertje*; Orpheusz, Budapest, 122–140.
- Imreh I. – Pataki J. (1992): *Kászonszéki krónika*; Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest
- Jakab Gy. – Varga A. (2007): *A fenntarthatóság pedagógiája*; L'Harmattan Kiadó, Budapest, <http://bocs.hu/nefe/jakab-varga.pdf> (2017. január 31-i állapot szerint)
- Johannes, R. E. (1978): *Traditional marine conversation methods in Oceania and their demise*; Annual Review of Ecology and Systematics 9, 349–364. (magyarul: *Hagyományos tengeri természetvédelmi módszerek és hanyatlásuk Óceániában*; in. Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (2004): *Természet és gazdaság*; Typotex Kiadó, Budapest, 164–185.)
- Margóczi K. – Gellény K. – Biró M. (2015): *Két kalotaszegi falu tudása a táj használatáról*; in. Molnár K. – Molnár Zs. (szerk.) (2015): *Élet és rend a határban. Etnoökológiai Kutatótábor Kalotaszegen*; Sztánai Füzetek 19., Művelődés Egyesület – Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár – Sztána, 10–20. http://www.obi.okologia.mta.hu/sites/default/files/Sztanai_Fuzetek_1_Margoczi_Gelleny_Biro_0.pdf (2017. január 31-i állapot szerint)
- Millennium Ecosystem Assessment (2005): *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*; Island Press, Washington, DC
- Molnár Zs. – Gellény K. – Margóczi K. – Biró M. (2015): *Landscape ethnoecological knowledge base and management of ecosystem services in a Székely-Hungarian pre-capitalistic village system (Transylvania, Romania)*; Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine 11 (3)
- Murányi V. (2011): *A romlás virágai? A környezetvédelem helyi alkalmazásának kérdései a gyimesi területfejlesztési elképzelések példáján*; Kovász 15 (1–4), 7–32.
- NFFT (2010): *Jövőkereső. A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács jelentése a magyar társadalomnak*; Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács, Budapest
- Norberg-Hodge H. (2011): *Ősi jóvendők. Ladak tanításai*; Stern Gabriella fordítása, k. n., Budapest
- Ostrom E. (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*; Cambridge University Press, New York
- Ostrom, E. (2009): *A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems*; Science 325 (5939), 419–422.

Rong, J. (2008): *Farkastotem*; Magvető Könyvkiadó, Budapest

Török T. (2008): Erkölc és vallás, mint evolúciós alkalmazkodás.
URL: http://tajesember.hu/wp-content/uploads/2013/03/TorokTibor_reszletes_2008.pdf (2017. január 31-i állapot szerint)

Turner, N. J (2007): *Importance of Biodiversity for First Peoples of British Columbia*; kézirat a Biodiversity BC Technical Subcommittee számára a The Status of Biodiversity in BC című jelentésbe

UN (2015): *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*; United Nations Sustainable Development Summit, szeptember 25–27., New York http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=E (2017. január 31-i állapot szerint)

Vásárhelyi J. (2001): *A fenntartó rend: a szabad önkorlátozás. Imreh István, az ökológiai fenntarthatóság régésze*; Ökotáj 27–28 (2) <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00019/mester2.html> (2017. január 31-i állapot szerint)

WCED (World Commission on Environment and Development) (1987): *Our Common Future*; Oxford University Press, Oxford <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (2016. december 5-i állapot szerint) (magyarul: *Közös jövőnk*; Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988)